

JÓKAI ÉS A PÉNZ

FRIED ISTVÁN

A magyar pénzt „keres”, a német pénzt „érdemel” (*Geld verdient*), a francia pénzt „nyer” (*gagner d’argent*), az amerikai pénzt „csinál” (*to make money*).

Jókai Mór, *Fekete gyémántok*

Megfutottam abból a világból, ahol minden színlelés, tettetés; ahol nincs se egészen jó ember, se egészen rossz ember; ahol az, aki igazán érez, el van veszve; ahol szándékból, kiszámításból szeretnek, gyűlölnék, gyilkolnak és párosodnak; ahol csúsznak-másznak a pénz után, az oltár után, s ha eljutottak hozzá, megfertőztetik — a pénzt úgy, mint az oltárt.

Jókai Mór, *A Kráó*

Jókai korszerűsége, korszerűtlensége csak úgy túlságosan messzire nem vezető vita tárgya, akár részvétele a nemzeti nagyelbeszélés, a heroizáló történetmondás/írás, illetőleg a kijózanító/szatirizáló megjelenítés magyar és közép-európai histórikumának. Mert egyfelől alighanem igaz, miszerint a regényírása ürügyén Péterfy Jenőtől emlegetett Flaubert kortársaként egészen más, a XX. századig előremutató prózapoétikai fogásnak hírhozója, Dosztojevszkij polifóniájára egy dialogicitást hangsúlyozó (regény)elmélet épülhet, de éppolyan igazságtartalom tulajdonítható azoknak, akik Jókai szerb, cseh és lengyel befogadásának aspektusát érvényesítik, vagy a Sklovszkij által megnevezett/körülírt *titokregény* Jókai életében éppen nem elvirágzó alakzatának kiemelkedő szereplőjét vélik fölfedezni írónkban. Mert a Kemény Zsigmonddal való párhuzamosításnak több kutató felfogásában Jókai volna a vitathatatlan vesztese, ellen-

ben az sem maradt eddig elrejtve, hogy Jókai „tudott” olyat, amit Kemény nem, kísérelte (leginkább öregkorában) olyannal, amivel Kemény nem. S a dolgozat címébe vetített *pénz* tárgykörében Jókai olyan irányba tört (tőlük jórészt függetlenül), mint a kérdés „nyugati” író-„szakértői” (Balzac, Zola, Dickens), akik a XIX. század új emberi, intézményi, morális törekvéseihez új — allegorikus — helyszíneket, eszközöket, új — archetipikussá váló — viszonylatokat kerestek és leltek, tártak föl, és helyezték más rendszereket idéző fölismerések mellé: akik a gazdasági folyamatok új világhatalomhoz, erőkoncentrációhoz vezető történeteiben az emberi kapcsolatokat destruáló, minnek következtében a történetet s az egyes ember, egyes családok „privát”-történelmét átstrukturáló mozzanatokot írták regénnyé. Az országok, társadalmi osztályok, rétegek között látható módon és láthatatlanul munkáló, eszköztelenül eszközként szolgáló, de célként is megtervezett „jelenség”, a pénz így a XIX. századi prózai epika egyik főszereplőjévé válik: a manipulációnak, az „összeesküvéseknek” végtelen és újszerű lehetőségei nyílnak meg mind — hogy Jókai különféleképpen megközelített eszményajánlatait „címszerűen” idézzem — a gazdag szegények és a szegény gazdagok számára. Ennél azonban jóval többről van szó: nem pusztán a regények helyszíne változik meg, nem a csatamezőn, az uralkodók dinasztikus csatáin dől el birodalmak, országrészek, kis- és nagybirtokok sorsa, hanem részvénytársaságok ülésein, a börzén, a bankokban, pénzemberek titkos-álcázott találkozóin, végrendeletek hosszú pereket generáló értelmezései során. S ha *A kőszívű ember fiai*ban az elsikkasztani megkísérelt végrendelet betűje és szelleme, mely ellenáll a végrendeletet kijátszani kívánók szándékának, végül is úgy hajtatik végre, ahogy az örökhagyó kívánta, igaz, ehhez a zsidó Salamon által közvetített „deus ex machina” is szükséges (s ezáltal a költői igazságszolgáltatás hangneme, „közbenjáróilag” a fenségesből az alacsonyabb szintre szállítatik le), a modernitásnak a kiegyezés biztosította áttörését Jókai több regényében részint egy utópisztikus elgondolással véli emberszabásúvá tehetőnek, részint a civilizációs modernségnek pénz szabályozta, vagyoni viszonyoktól függő „világából” való kilépéssel, a pénznek vagy a helyi értékére való leszállításával, vagy használata mellőzésével történő törléssel alá helyezésével hiszi kiküszöbölhetőnek, megszüntethetőnek. (A *Fekete gyémántoktól* az *Ahol a pénz nem istenig* hosszasan sorolható Jókai válasza, ajánlata, reménytelinek fölrajzolt kísérelte egy alternatív történetre, amelynek részese lehet egy állam, egy kisközösség, egy egyén: a maga független pénzvilágát teremti meg az ön magát magánosságra ítélő Temetvényi Pálma grófnő az *Akik kétszer halnak* megben.)

Visszatérve a Jókai-regény európai „kontextusára”, Dickens a *Kis Dorrit*ban nem csupán a pénzmozgást és annak áldozatait jeleníti meg (vö. adósok börtöne), hanem a személytelenné torzult viszonyokat is, amelyeket a pénzmozgások előidéznek, Balzac közgazdászt irigylésre készítő módon jelzi, miként sokasodik föl egy számla összege, szinte „emberi” közbeavatkozás nélkül, eléggé azonban ahhoz, hogy sorsok megrontója legyen (*Elveszett illúziók*). Annyit még: César Birotteau (*César Birotteau nagysága és hanyatlása*) az élet—halál—feltámadás stációt járja végig a gazdagodást biztosító drogéria tönkremenetelével és a börzéről való kitagadással a visszatérésig, mintegy új jelentéssel ruházva föl a bibliai történetet, a börzének tulajdonítván azt a szakralitást, amelynek „helyén” a fontos dolgok megtörténnek, Thackeray *A hiúság vásárában* nem pusztán a barokk allegorikus, példázatos regényének téridős szerkezetére játszik rá, hanem Balzachoz hasonlóan avatja a tőzsdét „szent helyé”, ahol csak az arra érdeme-eket fogadják el és be, s ahonnan eltávolodva, ahonnan eltávolítva büntetés és a bűnhődés lesz a szereplő osztályrésze. Jókai életében megadatott az az élmény, hogy egyfelől részese legyen mindannak, ami majd hősi múltként az eposzba hajló, eposzt helyettesítő, annak funkcióját átvevő regényírás tárgya (reformkor, 1848/49), másfelől részese legyen a szerveződő új világnak, a tőke, az iparosodás, a részvények, a gazdasági függés, bankrendszer és biztosítóintézetek országot behálózó, hol látványos, hol kevésbé látványos intézményesülésének. Míg egészen fiataalként, az 1840-es esztendőkhöz a kultúra, az irodalom „áru”-jellege lesz, lehet élménye, levelezésében az 1840-es években viszonylag sűrűn esik szó, hogyan fizetik novelláit, mennyit tud keresni lapszerkesztőként, azaz: megélhetését miként tudja biztosítani szellemi munkája (ez egészen más mozgástérben történik meg, mint az otthoni, a birtokra alapított, talán szerényebb, de biztosabb, megbízhatóbb gazdálkodás), az 1849 után fokozatosan kibontakozó, 1867 után felgyorsuló modernizálódás mind életformáját, mind szellemi munkáját más közegbe helyezi át, a reprezentációnak új formáit alakítja ki, melybe ugyan a szerkesztőség, a képviselőség is beletartozik, de amely kényszerűen vagy önként annak tudomásul vételét is jelenti, hogy (az életrajziség szempontjából) a pénzgondokat, a vállalkozásokkal együtt járó anyagi kockázatokat szintén az életvitel természetes részeként kell elkönyvelnie, továbbá (a regények tematikáját szem előtt tartva) meg kell teremtenie azt a (magyar) regényformát, amely a pénz, a részvények, a váltók, a kölcsönök, az uzsora(kamatok) cselekményszervező erejével számol. Erre adható régi-es/pontatlan kifejezéssel élve „romantikus antikapitalista” válasz, ide látszik utalni az „idillnek”, a szigetgondolatnak, mint a XIX. század „másikjának” megoldási ajánlata, de

adható főleg az 1870-es esztendőktől kezdve olyan felelet, amely nem a vállalkozást, a pénzügyi műveletet, a spekulációt ítéli el, a versenyszellemet nem feltétlenül kárhoztatja, hanem éppen ellenkezőleg: a parttalanra táguzó lehetőségekből, a világkereskedelemből megkísérli kinyerni a hasznosíthatót, nem pusztán a nemzetgazdaság felvirágoztatását eredményezőt, hanem ennek összekapcsolódását egy újfajta mentalitással, amely a „világban” otthonossá tesz, egyenrangúvá a fejlettebb nemzetek polgárságával. Az *arany ember* (innen tekintve) nem pusztán Timár Mihálynak, a magyar Midásnak (íme, a pénz mitologizálódása, egy vállalkozói karrier mítoszba áthajló megnevezése!) vívódásairól, az egy férfi két asszony között motívumának keretbe foglalásáról beszél el egy történetet, hanem egy vállalkozást kísér végig, Timár Mihályét, a kezdettől a beteljesülésig, a hadseregszállítói foglalatosságtól a tengerentúli kereskedelemig. Mintegy példázván a kisszerű kalmárkodástól a rotschildi méretű és hatókörű pénzgazdálkodás „időszerűségét”, szemben a provinciális—hagyományos kereskedelemmel és kerekedői attitűddel. Lényegében Brazovics Athanáz gyanús és kíméletlen spekulációi és Timár Mihály távlatos elgondolásai és gyakorlata ütköznek meg egymással, a tévedés és tévesztés „kontextusába” helyezve, egyben a régi és az új gazdasági/pénzügyi machinációkat átvilágítva, Timár Mihály ennek a megváltozott/megváltozó gazdasági környezetnek teremtője, haszonélvezője, de kigondolója is.

Rég küzdött ő azzal a vággal, hogy miért ne lehetne egy magyar kereskedőnek valami nagyobb feladatot is választani, mint örökösen hajót vontatni, búzára alkudni, kedvezőbb alkalom esetén a magas minisztériumok megbízásait elnyerni, országos kiadások csatornáját a maga telkére vezetni, potom árért kamarai jószágokat bérelni, s úgy mellékesen, nobel passzióból, megszorult mágnásoknak ötven perczentre pénzt kölcsönözgetni s ilyenformán egyik nyomorult milliőcskát a másik után koldusmódra összekapcsolgatni? Hátha egy merészebb, nagyobb, szabadabb pálya is volna egy magyar kereskedőre nézve a kisszerű kalmárkodásnál? Hátha lehetne valami hazai nevezetes árucikknek, amiben iparunk kiállja a versenyt, piacot nyitni a világkereskedelem nagy bazárjában?¹

(S egyáltalán nem mellékesen: Timár Mihály megleli a világkereskedelembel lépés módozatát, Triesztben, a Monarchia kikötőjében épített kereskedelmi hajót, amelynek

---

¹ Jókai Mór, *Az arany ember* (1872), s.a.r. Oltványi Ambrus (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 2:23-24.

révén valóban a világgal létesít kapcsolatot, s amely igazolja tőke-befektetését, pénzforgató akcióit, egyáltalában: nem régi korok árucserére vagy önellátásra berendezkedett társadalmát sóvárogja vissza, hanem elfogadja irányító szerepében a pénzt, csak hogy ennek elébe teszi a maga szervező-tervező képességét. Ebben a felfogásban az igazolódik, hogy a pénzzel élni korántsem bűnös cselekedet, a pénzzel élni nem azonos azzal, hogy a pénz segítségével szerzett hatalommal visszaélni, a pénzember nem szinonimája a kapzsinak, a gonosznak, nem a naiv-költői lelkek ellentettje; éppen az idézetből kiolvasható „vágy” érzékelteti, hogy az érzelemnek is helyet lehet biztosítani ebben a munkában. S hogy a világkereskedelemnek, a közlekedés felgyorsulásának (vö. hajóvontatás—óceánjáró) megvan, meglehet a közvetlen kulturális vonatkozása, arra legyen példa Goethe világirodalom-képzete, amely a XIX. század magyar irodalomtudatára sem maradt hatás nélkül, és amelynek kelet-közép-európai változata visszakereshető Jókainak A magyar irodalom missiójáról írt, az 1850-es esztendőkből közzétett írásában.)

Timár Mihály messze nem idealizált alakját olyan Jókai-hősökkel lehet szembesíteni, akik ismerik a kereskedelem révén kialakult pénzmozgások fény- és árnyoldalait (*A lélekidomár*, az *Akik kétszer halnak meg* Jókai fölrajzolta „kultúrhéroszaira” hívnám föl a figyelmet). A Jókai-regényekben a bank, a bankár nem feltétlenül s bizonyosan sorolódik a negatív oldalra, éppen *A lélekidomár* bankára képviseli a jóhiszeműséget, a tisztességet, az ellenőrizhető pénzgazdálkodást, míg az *Akik kétszer halnak meg* Diadémje (beszélő név!) egy nemzetközi konzorcium ügynökeként dönti a romlásba a naiv, hiszékeny, hol hóbortosra, hol hatalomvágyó-gőgösre rajzolt nagybirtokosokat. Velük szemben Illavay Ferenc józan gazdálkodással, visszafogott pénzhasználattal, a körülményekhez történő alkotó alkalmazkodással igyekszik léha unokaöccse birtokát megszabadítani az adósságoktól, Temetvényi Ferdinánd nagyvonalúan hagyja jószágigazgatóira a gazdálkodást, önnön eladósodottságának mértékével sincs tisztában. Az utóbbi esetben a regény végén egy párbeszéd során tetszik ki a gazdálkodás korszerűtlensége, a felvett kölcsönök lényegében elherdálása. Elfordulás a pénzügyektől, a pazarlás legalább oly mértékben károsít, mint a kicsapongó élet, a pillanatnyi gyönyörök hajszolása. Mindez azonban — Jókainál több ízben — egy bűnügy keretbe foglaltatik. *A lélekidomár* fedi föl, hogy az átutalások, a bankközi műveletek során lehetővé válik mai szóval a „pénzmosás”, amennyiben a pénz (a részvények, az állampapírok) láthatatlan mozgását használja ki egy bűnügyre szövetkezett nemzetközi banda. Azáltal, hogy nem feltétlenül kell kézbe adni a pénzt, a műveleteknél nem szükséges láthatóvá tenni a

pénz útját, hanem be- és kifizetések létrejöhetnek azáltal és úgy, hogy minden és mindenki marad a helyén, pusztán a megnevezett összeg mozog banktól bankig, ezáltal éppen a nemzetközivé lett pénzvilág teszi lehetetlenné az ellenőrzést. S még egy tényező: a nyelv szintén megmarad a maga pozíciójában, megmarad magyarnak, németnek, orosznak, a pénz nemzetközi nyelve alapvetően különbözik az üzleti élet résztvevőinek és a róluk hírt adó újságoknak magyar, német vagy orosz nyelvétől. *A lélekidomár* pontosan érzékelteti ezt az akár paradoxnak is minősíthető szituációt. Olyan értelemben paradox, hogy a banki „nyelv” (az állampapíroké, a részvényeké stb.) valóban nemzetközi, nem igényel grammatikai jellegű értést; míg például a hírlapok nyelve, amely esetleg perdöntően fontos üzeneteket közvetít ebben a tárgyban, a természetes nyelvhez van kötve, amelyet esetleg nem vagy kevesen értenek egy másik anyanyelvi területen:

Elrablott állampapírok, nagyobb összegről szóló bankjegyek, csekkek elárulják a közvetlen tetteket, amint az túl akar rajtuk adni; ha idegen ember nagy pénzösszegeket mutogat egy európai nagyvárosban, egyszerre gyanút kelt, nyakára megy a rendőrség, vallatóra fogja. De ha az elorzott papírokat leteszik egy közhitelben álló bécsi bankárnál, azután ott hagyják heverni fél esztendeig, s akkor elküldetik egy varsói céghez: ez senkinek se tűnik fel. Az a francia, osztrák vagy angol papírokat szépen értékesíti a varsói és szentpétervári piacokon és megfordítva. Kevés üzletember olvassa az orosz lapokat Milánóban.²

Ez a művelet indítja el a regény cselekményét, hozza az előtérbe a nemzetközi bűnbandát: nem a pénz önmagában okozza a világ kriminalizálódását, hanem egy olyan intézményrendszer (ön)szerveződése, amely védtelennek mutatkozik a bűnözők manipulációival szemben. *A lélekidomár* említett bécsi bankja és bankára valójában egy jó társadalmi közérzet kivetülése, a tisztesség helye, olyan tér a bank, amely a belőle és általa élők számára nem csupán gondtalan létezését biztosít, hanem szavatolni látszik funkciója becsületes ellátását: az emberek megtakarított pénze, az üzlettársak bizalma egyben a gazdasági és társadalmi egyensúly biztosítója. Ez a kissé naiv és felkészületlen magtartás szenved vereséget, hiszen a bankrendszer éppen a szükséges banktitok révén részben kikapcsolja az ellenőrzést, ráhagyatkozik arra, hogy bizalomért, biztonságért első sorban bizalommal és biztonsággal fognak fizetni. S ha *A lélekidomárban* a

---

² Jókai Mór, *A lélekidomár* (1888—1889), s.a.r. Sándor István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 49.

bécsi bankház ugyan nem magános szigete a tisztességnek, nemzetközi kapcsolatai szintén ezen alapulnak, a nyelvi különbségek (a banknyelv és a természetes nyelvek között, valamint az egyes természetes nyelvek között) — azáltal, hogy a fordítás lehetősége erősen korlátozott — részint a spekulációk felismerését korlátozzák, részint oda hatnak, hogy megnehezítik annak a nyelvnek létrejöttét, amely a manipuláció-ra/spekulációra rádöbbenést/rádöbbentést eredményezné. Nem meglepő, hogy csak az leplezheti le a bűnbandát, aki be tud lépni nyelvük világába. S hogy milyen mértékben van szó nyelvi tényezőről, azt a *Fekete gyémántokból* vett idézettel igazolnám. A szemelvényt az „érti”, aki a szaknyelvet, s az jár jól, aki a szaknyelv jelölte foglalatosságokban jártas. A spekuláció/manipuláció az ügyes(kedő) résztvevőnek természetes eleme, a nyelvi otthonosság egyben a működés alapfeltétele:

aki *igazi pénzt* akar adni, kaphat annyi részvényt al pari a kútfőnél, amennyit csak parancsol; s a kontremin csak leskelődik, hogy mikor csapjon az azsiotörök közé, mikor verje le egyszerre parin alul a vállalat részvényeit, hogy azután akkor vásárolja őket össze csúf áron, s azután nőhetnek megint felfelé.³

Kitérőképpen, mégsem egészen kitérőképpen jegyzem ide, hogy első megközelítésben elfogadható lenne a feltételezés Jókairól, hogy aki ennyire ismeri a tőzsde-alkuszkok cselekvését, ily mértékben mozog otthonosan a pénzügyi világ nyelvében, a gazdasági bűncselekményeket oly szakértelemmel ecseteli, tölti meg velük regényeinek fejezeteit (az 1870-es esztendőktől írottak nagy részét, szinte többségét), maga a ravasz tőzsdespekulánsok közé tartozik, könnyen meglegelte a meggazdagodás útját. Ennek azonban éppen az ellenkezője igaz. Jókainak élete nagy része küzdelem a pénzzel, az adósságokkal, a könnyelműen aláírt váltók következményeivel. Olyannyira, hogy adósságait magán pénztárából a király fizette ki, ő maga pedig felügyelőbizottsági tagságokat vállalt; s mint regényei tanúsítják, ennek a vállalásnak regényi következményei lesznek, a Lloyd például (az volna a reklám helye?) regényeiben fel-felbukkan. S bár (elméletben?) Jókai tisztában lenni látszik a felügyelőbizottságok helyével és szerepével vállalatok gazdasági életében, anyagi okokból részese lesz egy rendszernek, amelynek egyáltalában nem híve, sőt, amelyet természet-ellenességénél fogva szembeállít a természetességből következő produktivitással. Az *Ahol a pénz nem isten* nem pusztán

---

³ Jókai Mór, *Fekete gyémántok* (1870), s.a.r. Nacsády József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 2:49.

azért fontos (ebből a szempontból), mivel Jókainak életében megjelent utolsó (kis)regénye, így az életműnek mintegy summáját adja, hanem inkább azért, mert visszautalva a XVIII. század kora-felvilágosodott és felvilágosodott utópiáira, a XX. századra túl-érettnek, ennek következtében dekadensnek minősülő Európa megítélésén túl teljes elutasítását adja a pénz és az azzal összefüggő hatalom utáni hajszának, a pénz-hajszá okozta elidegenedés esettanulmányokkal alátámasztott történéseinek. Továbbhaladva: a főszereplő, a Capitano névre hallgató személyiség önmagaságát csak úgy tudta megőrizni, hogy az általa elbeszélte esettanulmányokból (melyek akár egy-egy Jókai-regény vázának is felfoghatóak lennének) levonja a végső következtetést: a pénz szakrális pozícióba jutott (a pénz istenné lett), de ez a szakralitás megrontó, pusztító erővel bír, a teendő tehát, felkeresni, létrehozni azt a helyet (vagy nem-helyet, *insula utopiát*), ahol a pénz nem isten. Egyetlen megjegyzés: minthogy az eseményeket nem a mindent tudó elbeszélő közli, hanem egy kézirat közzétételére vállalkozik a narrátor, ennek következtében a távolságtartó, hol humorizáló, hol ironizáló megjegyzések az esetlegesen apokaliptikus, világvége hangulatú elbeszélést átstrukturálják, noha érzékelhető marad a kiábrándultság hangoltsága, a többszörös áttétel élet veszi a túlságosan sarkosra sikerült fejtegetéseknek. Visszatérve a termelés „szerkezetére” vonatkozó megjegyzésekre, a szigetre kívülről érkező tengerésztiszt az iparosodott, „nagyüzemi” módszereket meghonosító civilizációs ismeretek birtokában van, s a szigeten nemcsak ennek teljes hiányára döbben rá, hanem a személyes munkavégzés célszerűségére, ember és természet viszonyának közvetlenségére, arra az érdekre, amely a szigetlakó munkáját megmenti az átláthatatlanul bonyolult mechanizmusok — ismétlem — elidegenítő hatalmától. A cukorfőzés és a világ édességgel történő ellátása nemcsak méreteiben különbözik a szigetlakók által végzett munkától, hanem — a szigetlakók révén — mentes azoktól a nagyvilági „adalékoktól” is, amelyek az ember és munkája közé ékelődtek. Ebben a tekintetben lesz beszédessé, mi minden telepszik rá az emberi munkára a „nagyvilágban”, s amennyivel fejlettebb, gépi eszközökkel valósul meg az „emberiség” cukorral való ellátása, annyival költségesebb is, bonyolultabb, a közbeékelődő tényezőktől megterheltebb, áttételesebb. A tengerésztiszt följegyzéseiben olvasható:

Én kíváncsi voltam ennek a cukorfőzésnek a módját megismerni. Eddig úgy tudtam, hogy a cukorfőzéshez kell egy háromemeletes épület (vagy több), tömérdek

nagy gép, egy részvényes társaság, rengeteg alaptőkével, igazgatótanács és kormány szubvenció. S hogy én ezt most mind megláthatom egy karámban.⁴

Az előadás részben a túlzás, a kiélezés „retorikai” eszközeivel él, részben azzal kelt hatást, hogy lényegit (tömerdek nagy gép) és kevésbé lényegest (igazgatótanács stb.) helyez egymás mellé, azonos szintre. A munkavégzéshez, az emberi fogyasztásra alkalmas cukor előállításához nem pusztán munkások, gépek és munkaszervezők kellenek, hanem a termelés folyamatára ráállított, produktív munkát nem végző, merőben haszonélvező személyek. Mindez még mindig nem elég: kormányzati szubvenció, a „kívülről”, az adófizetők pénzéből támogatott nagyüzemi termelés biztosítja azt, amiből a munkát végzőknek minimális, a részvényes társaságnak, az igazgatótanácsnak maximális haszna lesz (szerencsés esetben). A „karámban” végzett szigeti munka végeredményben — kisebb méretben — ugyanoda vezet, a tengerésztszít görbe tükörben látja az ideiglenesen elhagyott világot, görbe tükörben, azaz némileg eltorzítva, noha — s ezen ponton emlékeztetnék Jókai életrajzára, részvételére efféle igazgatótanácsban — a lényegre tekintve, az az ellentmondás tudatosodik, amely a civilizatórikus modernség periódusában az elidegenedéshez vezethet. A kormányzati szubvenció emlegetése az adók felhasználásának problémáját veti föl; Jókainak a nemzetgazdaság megszervezése körüli ismeretei mindenekelőtt képviselőházi jelenlétéből származtathatók; miként a nemzetközi kapcsolatok alakulását szerkesztői minőségében volt kötelessége végigkísérni. Mint aktív képviselő a fúzió után a kormánypárttal szavazott, újságírói munkálkodásával igyekezett elfogadtatni a modernség kihívásaira adandó — kormánypárti, Tisza Kálmán elképzeléseiből származó — válaszokat. Íróként azonban alternatív javaslatokat fogalmazott meg, igaz, ezek „írói munkásságának” szerves részei. Mint-hogy utópiába futtatja ki a magyar és a világgazdaság ésszerűsítését célzó regényfejezeteit. Mindkét elgondolást a maga nemében tökéletes hősnek tulajdonítja: egyfelől rendelkeznek ezek az elképzelések egy romantikus író fantáziájának (igaz, meggondolkodtató!) sajátosságaival, másfelől azonban a kortárs Európa konkrét problémáit érintik, legalábbis azokból indulnak ki, és a leginkább a pénzgazdálkodás ésszerűsítését célozzák meg, kitérvén arra a hatásra, amely az igazságosabb társadalmi rend megépítéséből következhet. A *Fekete gyémántok* Delejországa és *A jövő század regénye* Ott-

---

⁴ Jókai Mór: *Ahol a pénz nem isten* (1904), s.a.r. Kókay György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 69.

hon állama sok tekintetben egymásra utal, összeolvasható, mindazonáltal a Delejországnak egy tudományos felolvasás tárgya, a jövő-látomások prezentálása során fogalmazódik meg, míg az Otthon állam a regényben fikcionált európai politikai konstelláció révén jön létre, kevesebb benne a látomásos elem, a leírás, a helyzet körbejárása segítségével lesz elképzelhetővé. Berend Iván, a mérnök-vállalkozó szembekerül a gazdasági és a politikai hatalom összefonódásából eredő aspirációkkal, egy nagykapitalista elgondolás kizárólagosságra törő működésével, Tatrángi Dávid arra kényszerül, hogy államot alapítson, ama rendelkezésére bocsátott szűk területen valósítsa meg a lehető leginkább ésszerű gazdálkodást, amelyen célszerűség és a hol felismert, hol fel nem ismert európai érdek érvényesülhet. Mindkét esetben azonban az emberi tényező áll a szervezés, a létesítés középpontjában, az „állam” pusztán arra szorítkozik, hogy részint a javak igazságos elosztásával törődjék (államközi viszonylatban is), hol az igazságosságot fogadtassa el, mint a társadalmat fenntartó tényezőt. A *Fekete gyémántok*-ban a Delejországról szóló előadás lényeges epizód, szinte betét, amelynek nincsenek közvetlen, annál inkább közvetett narratív következményei a regényben, viszont ellentétként szolgál a tőkés vállalkozás világi és egyházi exponenseinek világ-elképzeléséhez; az Otthon állam nem csupán a különféle európai államok kontrasztjaként szolgál, hanem a megvalósításra ajánlott (?) utópia mintapéldája, így a Habsburg Árpád vezette állam kormányzási deficitjét mellőzheti, s alapvetően különbözik az orosz autokratív kormányzás formáitól.

Berend Iván egyszerre szól az államszervezés pozitív reményeiről és negatív tapasztalatairól, és e szembesítés során bomlik ki az utópia. „Ott [ti. Delejországban] nem lehet főrang, születési előny.” Annyit tesz hozzá: „Mindenki munkája után él...” S e negativitás megjelenítése: „nincs *börzészédelgés*, nincs *bukás*, nincsenek milliomosok, kiknek fölösleges pénzre az erkölcsökben vásárt üssön, az asszonyokat fényűzőkké, a férfiakat sóvárokká tegye. De koldusok sincsenek. Milliomos csak az állam, szegény csak a miniszter.”⁵ A regény viszont a börzészédelgést beszéli el, amelynek bukás lesz a vége, sóvár férfiakat hoz színre, s a fényűzést jeleníti meg. Ilyen módon a Delejországtörténetbe rejtett társadalomkritika egyben a mű szűzségét is közvetíti, tételszerűen összegzi, amit a történet során az elbeszélő közöl. Az állam milliomos volta abból fakad, hogy „kereskedik”, nem pedig a különféle jogcímenek beszedett adókból. „Delejországnak nem veszi el Pétertől a földjén termett dohányt tíz forintért, hogy ugyan-

---

⁵ Jókai Mór: *Fekete gyémántok* (1870), s.a.r. Nacsády József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:217.

annak a Péternek egy óra múlva eladja ötvenért, hanem szállít onnan, ahol sok van egy terményből oda, ahol nincs, hanem van más, s azon nyer annyit, hogy deficitje ne legyen.”⁶ Hogy az állam miként kereskedik, arról szintén alapos információkat kapunk: „Övé [ti. az államé] a villanyközlekedés eszközei, mikkel egyik világpart terményeit a másikkal kicseréli. A kereskedés az állam szolgálatában áll.”⁷ Az állam ily módon anyagi eszközeit a közvetítés előmozdítására használja. Ezt egészíti ki az Otthon állam megszervezettsége, ott nem pusztán egy zárt „nem-hely” bonyolítja a pénzügyeket, hanem a világkereskedelem szabályozása (és felszabadítása) valósul meg: „mert az Otthon állama az európai részletkereskedésbe nem avatkozik, ő csak a világrészek közt tartja fenn a közvetítést, s a nemzetközi kereskedés hasznait engedi az egész világban szétoszolni.”⁸ Minthogy belsőleg jól van igazgatva, telik az energiából a külső egyensúly fenntartására. Ez azért történhet, mivel részint a pénzforgalom irányítása, elosztása, értékén való kezelése kialakítja „kicsiben és nagyban” a felelősségteljes magatartást. „Az Otthon [...] részvényekre alakult állam. Kétszázezer összeállt (félíg önkényt, félíg kénytelenül) egy részvénytársasági és kereskedelmi telep alakítására. [...] Törzsvagyonuk volt háromszázmillió aranyban és ezüstben, melyre a társulat bankja százmillió bankjegyet bocsáthatott ki, eszerint minden egyes férfi részvénye lett háromezer forint. Egynél több részvénye senkinek sem lehet, s az el nem idegeníthető, el nem adható, le nem foglalható.”⁹ Ugyanakkor a részvényes nem adózik, de „a saját kerülete belügyeire szükséges költséget viseli”.¹⁰

Otthonban tehát van bank, pénzügyi (tranz)akció, részvény. Míg a regény más helyén aforisztikus tömörséggel állíttatik, miszerint „Sok romláson ment már keresztül a világ a pénz miatt”; felvázoltatik egy olyan „világ”, ahol a megfelelő szabályozás, tudatosítás, szervezés következtében olyan használati eszközként lehet bánni a pénzzel, amely nem a romláshoz, éppen ellenkezőleg: a közösség fenntartásához, élhető életének biztosításához vezet. Delejországi elzártságával, szinte laboratóriumi viszonyaival szemben Otthon akarata ellenére lesz részese európai politikai és gazdasági játszmáknak, Európa egyes hatalmai pénzügyileg tennék tönkre, fojtánák meg Otthon államot. Az állam védekezése, pénzügyi ellen-tranzakciói sikerrel járnak, éppen azért, mert a

---

⁶ Uo.

⁷ Uo. 216-17.

⁸ Uő: *A jövő század regénye* (1872–1874), s.a.r. D. Zöldhegyi Zsuzsa (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 2:14.

⁹ Uo. 17.

¹⁰ Uo.

pénz alá van rendelve annak az állam-szervezettségnek, mely a mesterségesen előidézett válságra képes meglegelni a választ. Az *arany ember* „Senki-szigetéről” számúzik a pénz, az alapító Terézát tapasztalatai tanítják meg arra, hogyan tartsa távol a pénzt szigetétől, s a szigeten felnőtt generációk nem tántorodnak meg, hasonlóképpen az utódok, kik szintén élvezik a területenkívüliség előnyeit, egyetlen államhoz sem tartoznak, évszázadra biztosítva van létezésük zavartalansága. Ilyen módon valósulhat meg az idill, a modernség fenyegető világában Árkádia, ahol az a személyiség is otthonra lelhet, igazi önmagára találhat, akinek gazdasági-pénzügyi zsenije az „arany ember” minősítéssel jellemződik. A pénz világának elhagyása a társadalmi/gazdasági kényszer-től megmenekült szubjektum válasza arra a morális válságra, amely kezdettől fogva beárnyékolta életét, s a társadalmi érvényesülés és a magánéleti kudarc dichotómiájában tette a sikertörténetet szenvedéstörténétté. Az *arany ember* ugyan nem feltétlenül bűnös tevékenységnek aposztrofálja a pénzszerzést, a gazdálkodást, Timár Mihály üzletemberként korrekten jár el, de egyrészt kibontja azt a közhelyet, melynek értelmében a meggazdagodás nem feltétlenül segíti a magánéleti harmóniát, másrészt a meggazdagodást lehetővé tevő, annak alapjául szolgáló „vagyon” nyomasztja, ahhoz nem pénzügyi/gazdasági ügyességével jutott. Mint a későbbi *bon mot* elárulja: nem szabad bolygatni az első „millió” eredetét. De a sikertörténet sem képes elfedni, hogy a személyes történet messze nem az. Ahhoz, hogy az lehessen. meg kell tagadnia a sikertörténetet, s immár a második emberáldozat révén nyílik mód belépni az idillbe. Az első emberáldozat a kezdő vagyon megszerzését tette lehetővé. A sikertörténet „árára” figyelmeztető belső bíró nincs, nem lehet tekintettel arra, hogy az arany embernek mennyi a tevőleges része az emberáldozatokban (van-e tevőleges része? kitetszik, hogy nincs!): a meggazdagodás elején és végén van az emberáldozat, közötté pedig a modern Midás története, amihez nyúl, arannyá válik a kezében. Ehhez képest Berend Iván Delejországa és Tatrangi Dávid Otthon állama oly értelemben vázolja föl a kortársi Európa másik lehetőségét, hogy nem zárja ki a pénzt, a részvényeket, a termelés szabályozását, éppen ellenkezőleg: igazolja, hogy az ésszerű, gyakorlatias gazdálkodást szavatolhatja az állam, a pénzgazdálkodás állhat a nemzet, a világ, a közösség szolgálatában. A pénz rontó hatalommá lehet, de nem feltétlenül kell azzá válnia.

Innen tekintve több irányba ágazhatnak el következtetéseim. Amennyiben Jókait a francia típusú romantika magyar képviselőjének minősítjük (a közismert kapcsolódások Victor Hugóhoz, Eugène Sue-höz, a populáris lett irodalom olyan képviselőihez, mint Dumas, ám kiváltképpen gondolhatunk a *Párizs rejtelvei* hatáslehetőségére az 1840-es

évekből), akkor nem pusztán a nagyvárosi, a megszerkesztettség külső formáját illetőleg a tárca-regény adaptációját idézhetnők meg, hanem a nagyvárosiasodásból származó erkölcsi romlásra, az ellenállni nem vagy alig tudó személyiségek fenyegetettségére is. Ez a tematika, ez a forma Jókaitól sem idegen, kiváltképpen a „rejtelmek”, a „titkok” fölfejtődésének a menete határozza meg a regény előadását. Ebben a keretben akár a nagyváros—falu/kisváros szembeállítás érvényesülhetne, mint például a német irodalomban a századforduló idején, elutasítása a technikai civilizáció vívmányainak, ezzel összefüggésben egy visszafelé irányuló utópia konstruálása. Csakhogy Jókai elutasítja ezt a lehetőséget, a nagyvárosiasodás, a főváros kiépülése nem bizonyosan ecseteltetik negatív jelzőkkel és gondolatmenetekkel, az iparosodás, ezen belül a hazai ipar versenyképességének növelése, a technika kihasználása, hazai fejlesztése nem ellentétes a romantikus személyfelfogással, a heroizáló (noha nem egyszer az iróniától sem egészen megkímélt) főhősök megjelenítésével. Lényegében ez volna elmondható a pénzgazdálkodás cselekménnyé szervezéséről is. A szigetre költözött Timár Mihály szájából ugyan kissé furcsán hangzik, hogy „Lám, minálunk nincsen pénz”, *A jövő század regényében* olvasható, miszerint „Sok romláson ment már keresztül a világ a pénz miatt”,¹¹ ám lehetséges átjárás a nagyszabású pénzügyi vállalkozás és az óvatos-szerény kalmárkodás között, a Rotschildok példája éppen nem ellenszenvvel aposztrofáltatik: „A Rotschild báró csak biztosra vállalkozik. Amikor nagyokat mer, akkor már biztos, győzelmeről. Szerencsejátékban, ahol véletlen dönt, csak kis pénzben játszik, kártyában drukkol. Sohasem hord magánál többet ötven forintnál, nyeresége felől naplót vezet, mint egy jámbor szatócs. A Rotschild-részvények elveszthetetlenek”.¹²

Persze, nem elegendő kiragadott idézetekkel érvelni: Rotschild báró magatartását érdemes konfrontálni a pazarló, könnyelmű magyar (fő)nemességével, miként Jókai láttatja, a „pénztudomány” (Jókai szava) művelését a pénzzel jól gazdálkodni képtelen, hagyományosnak tekintett magatartásformáival. A vidékről városba került, értelmiségi életformát élő Jókai nehezen igazodik el a pénzvilágban, íróként azonban biztonsággal találja el a gyümölcsöző gazdálkodás módozatait. Nála a nagyváros—falu/kisváros szembeállítás nem juthat elbeszélői alakzathoz, a sziget-motívum jelenléte a teljes írói életműben nem gátja annak, hogy ez a motívum differenciálódjék, különféle cselekményes formában legyen kiinduló- vagy végpontja személyes vagy országos, európai történéseknek. Jókai utópiái részint nem küszöbölik ki a pénzt egy többé-kevésbé ideá-

¹¹ Uo. 82.

¹² Jókai Mór, *A mi lengyelünk* (1903), s.a.r. T. Hajós Éva (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 26.

lisként megszervezett társadalomból, de kiküszöbölik annak a közvetlen hatását, nem engedik, hogy morális romlásra vezessen, ily módon pénz és etika egymás feltételezéséhez járul hozzá, a munkavégzés a közösséget szolgálja, az állam a szónak lehetséges legjobb/legrokonszenvesebb értelmében gondoskodik arról, hogy a pénz abba a funkcióba kerüljön, amelynek révén nem csak egyeseknek, hanem a közösség valamennyi tagjának hasznára szolgál. A szó szerint értett „szigetre” nincs a pénznek bejárása, ide azok jutnak el, akik valamilyen módon már megmártóztak a pénz világában, akiknek személyes tapasztalataiból az következik, hogy túlságosan erős a megkísértés, a hét főbűn közül egyiknek sem tud ellenállni a magára hagyott, az önnön erkölcsi felfogására hagyatkozó személyiség. Ennek következtében sem a pénzgazdálkodás, sem ezzel összefüggésben az államszervezés nem kedvez sem az igazságosságnak, sem a moralitásnak. A Capitano által elbeszélte esettanulmányok (melyekre korábban hivatkoztam) a pénz áldozatainak történetét beszélik el, a gazdagság sem ment meg a romlástól, sőt, olyan szélsőséges helyzetek előidézője lehet, amelyben egyén és közösség, egyén és egyén kíméletlen harcra kényszerül egymással. A pénz megszerzése versenyhelyzetet teremt, ám a verseny résztvevői a legritkább esetben küzdenek azonos (értékű, hatóerejű) eszközökkel. Minek következtében ennek a küzdelemnek csak vesztesei lehetnek. Az *Akik kétszer halnak meg* mintegy előlegezi a később (korábban már Turgenyevnél is) felbukkanó tematikát. A hagyományosnak elgondolt (fő)nemesi életforma át kell, hogy adja a helyét a kíméletlenül feltörő nagyipari vállalkozásoknak. „Az erdők értékesítve lesznek, mint épületanyag, a nagy tömör épületeket igen könnyű lesz átalakítani gőzfűrészmalmokká, szeszfőző gyárakká.”¹³ A főúr lángoló arccal (emígy a regény) tiltakozik:

S azt hiszi ön, hogy én erre ráállok? Hogy én erre hidegvérrel beleegyezem? Hogy én az ősi várlakomból fűrészmalmot hagyok csináltatni, s a temetvényi címer helyébe gyárcégért üttetek fel? Hogy nekem a királyok szobrain akasszák fel szárítani az esetddög-bőröket?¹⁴

Miként kivágják a cseresznyefákat majd Csehov színművében, akként alakítják át a temetvényi birtokot, majd a kastélyt is: a múltó szépség, a történeti emlék, egy hajdani

---

¹³ Jókai Mór: *Akik kétszer halnak meg* (1881–1882), s.a.r. Gergely Gergely (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 2:262.

¹⁴ Uo. 263.

ékes élet adja át a helyét az újkor eszközeinek, intézményeinek, technikájának. Az okokra fény derül, Diadém, az ügynök nyersen fogalmazza meg azt, amiről a grófnak csak távoli sejtelme van. „Az, hogy a tartozás sok, még nem volna baj”, aztán: „A nagyobb veszedelem az, hogy a passiváknak fedezetül szolgáló aktívák értéke évről évre hanyatlik. Az intenzív gazdaságra évről évre kevesebb költség fordítatik, annál fogva folyvást apad a bevétel is. Ellenben az improduktív kiadások egyre szaporodnak: az adó növekedik, s abban az arányban száll aritmetikai progresszióban az uradalmak értéke alább. Tapasztalhatta ön, kiknél kéz alatt tudakozódott, folyvást kisebb árakat kínáltak. Ha pedig kényszerített eladásra kerül egy nagy úri birtok, az éppen egyértelmű a tökéletes ruinával. Ebben az országban heverő tőkepénz nincs. A kótyavetyén pedig készpénzzel kell fizetni: ötödrész árban ütik el a kalapáccsal a legszebb birtokot.”¹⁵ A magyar birtokos nemesség tragikomédiájának rajzát egy „idegen” írja meg, s ez az idegenség előfeltétele annak, hogy az „áldozat” végre felfogja mulasztását, megértse, miben marasztalható el. A „saját” intését nem hallja meg, halad a maga útján, reméli, hogy a hatalom védte bensőségbe burkolózhat, a műtárgyaknak, a múlt rekvizitumainak szépsége ellenállhat a haszonelvűségnek. Csakhogy sem költészet, sem megingott hatalom, sem nyelv, sem öntudat nem védi immár a gazdasági/pénzügyi „realitás” felől érkező csapásoktól, Temetvényi egyre inkább lesz Don Quijotéhoz hasonlóvá, a régi világ őrzőjévé, aki fantomok ellen küzd, s üldözi azt, aki maga munkálkodik önnön tönkretételén. A Jókai-regény jellemző fejezetcíme: *Du sublime au ridicule*, s a cím kommentárja: „Aki meg akarja érteni a mondat jelentését: »A magasztos a nevetségestől csak egy lépésnyire van«, játsszék a börzén. Ott majd megtanítyák rá.”¹⁶ A második császárság Párizsának képe, a megjelenített börze a pénzt istenként imádó, hódoló személyiségek „emberáldozata”, megidézheti Charles Gounod operájának, a *Faust*nak rondóját, amelyet Mephisto énekel az aranyborjúról, amely körül táncot járnak a lent és a fent élők egyaránt. Az 1859-ben bemutatott, 1869-ben balettel feldúsított „nagyoperának” ez az áriája jól érzékelteti a váltást, amelynek Párizstól messze ugyan, de hasonló folyamatokat produkáló Temetvényi birtok is elszenvedője, Mephisto a pénz-istenség képviselője, az aranyborjú a szakralitás modernségének jelképe, a neki hódolók pedig elfogadják az új játékszabályokat, ezek szerint formálják a maguk létezését s a másokét. S ha az *Akik kétszer halnak meg* egy korszerűtlen és egy célszerű gazdálkodás, pénzfelfogás

---

¹⁵ Uo. 261.

¹⁶ Jókai Mór: *Fekete gyémántok* (1870), s.a.r. Nacsády József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 2:143.

konfrontálását is elvégzi, egyben az ezekhez fűződő mentalitások bemutatását is a cselekmény ok-okozati viszonyai közé helyezi, érzékelteti ugyanakkor, hogy a tűnő szépség és az áttörni készülő hasznosság küzdelmétől nem várható egy olyan „utópia” megvalósulása, mint amelyet Delejországnak s Otthon állama prezentál. Temetvényi Pálma elvonulása a birtokból, a főnemesi életformától az önbüntetés funkciójával bír, takarékönyveit rendezi, kamatokat és kamatos kamatokat számol, a számok világa szorítja ki az írásbeliségét. Ennek ellenében a tánc az aranyborjú körül nem szűnik meg, hol komédiát, hol tragédiát színre hozva, a legtöbbször azonban tragikomédiát, méghozzá többnyire titokregényi közegbe lokalizálva. A felvillantott (lehetséges) párhuzamok Jókai korérzékelését vannak hivatva igazolni. Azt ugyanis, hogy romantikus írói attitűd, a romantizáló felfogás nála sem vezet egy heimatkunstos, népies-nemzeti szemlélet regénybe foglalásának irányába; s ha a romlott város vs. romlatlan falu/kisváros, nemzetietlen polgárság / kereskedői-vállalkozói réteg vs. hazafias agrárius réteg dichotómiája lassan-lassan német és kelet-közép-európai jelenésnek/jelenségnek könyvelhető is el, Jókai a maga regényhőseinek „secessio”-ját részint *insula utopia*, a boldog sziget felé kormányozza, amelyben az önellátás, a kétkezi munka, a kisközösség önszabályozó igyekezete teremti meg a létezés boldogságát, másfelől a XIX. század utolsó harmadában még lehetségesnek minősít olyan államszerveződést, amelynek romantikus/álomszerű vonásait ugyan nem leplezi, de a szervezettség és megtervezettség észszerűségével még közvetíteni képes a mérsékelt felvilágosodás racionalitásának nem egy elemét. Ez utóbbi regényalakzatban a jól felhasznált, a helyén értékelt, a megfelelően kezelt pénz, részvény, adómentesség a biztosítéka az állam, a közösség célszerű működésének. Delejországnak lakóinak személyes boldogságáról nem tudunk meg semmit, azt Berend Iván a maga tudományos és humánus módszereivel vezetett bányája környezetében valósítja meg (szemben a nemzetközi konzorcium gyors és maximális nyereségre törő, erőszakos módszerével), Otthon államában létezik családi boldogság, elsősorban Tatrangi Dávidnak sikerül azt megvalósítania. De Tatrangi Dávid nem választja a kivonulást, hanem rákényszerül, nyitott marad a világi hívás előtt, hogy mérlegelje, milyen helyet foglaljon el ebben a világban.

Jókainál a pénz úgy személyesedik meg, hogy ajánlatképpen tűnik föl: rábízatik a személyiségre, hogy megszerzésére, elköltésére, beosztására, használatára stb. melyik utat választja. Ez egyébként a bizalom jele, a szabad akarat megnyilatkozásának esélye. A pénz nem démonizálódik, hanem szereplők demonizálják, nem istenül, de a szereplők borulnak le előtte, mint egy bálvány (antik isten) előtt. Láthatatlanul vándorol or-

szágról országra, börzéről börzére, készpénzként könnyebb és nehezebb megszerzése; elköltése, szétszórása azonban még ennél is sokkal könnyebb. A pénznek az emberi cselekvések révén megalapozódó hatalma újfajta konfliktusok gerjesztője, egyben a nemesi Magyarországtól a tőke Magyarországa való átmenetnek eszköze, siettetője, szervezője.

FÜGGELÉK

A dolgozat mottójából megtudható, mily végletek között mozgatja Jókai, ismétlem, a romantika reprezentánsa, a pénzről szóló felismerést, tudást. Az imagológiai kijelentés tréfába fullasztja azt, amit akár a magyar „nemzetjellem” keserédes kritikájának lehetne jellemezni, *A Kráó* a pénz világából való kivonulás bejelentésével és indoklásával szolgál, visszautalva akár *Az arany emberre*, akár a *Szegény gazdagokra*. Főleg ez utóbbi mű cselekménye forog, az örökhagyás, az érdek, az örökség, a gazdagság, a pénz-szerzés körül; azok, akik körül forognak az események, akik forgatják az eseményt, a pénz elkötelezettjei, cselekedeteikkel megőrizni, megszerezni, növelni kívánják vagyonukat — még hozzá mindenáron, mások tönkretétele árán is, kíméletlenül, példázván a pénz által kialakított torz erkölcsiséget. A több ágon futó, különböző szálakat össze- és a szétsodró cselekmény azt tanúsítja, hogy mindenki érintve van a pénz utáni hajszában, még azok is, elszenvetői, áldozatai ennek a hajszának. A regény elején az elkényeztetett kisfiú gazdag nagyapjának tetsző módon kérdezi meg: „Ugye nagyapa, akinek sok pénze van, tud mindent?”¹⁷ — mintegy tolmácsolván a pénz mindent, hűséget, tudást, ismeretszerzést, tisztességet felülíró erejét. S a regény egy másik helyén a főhősnőnek a történetek minéműségére érzékeny barátnője világosítja föl a nagyapa és az örökség miatt házasodó Hátszegi báró áldozatának, Henriette-nek és egykori szerelmének sorsáról az érintett, tévhitben élő Szilárdot, a regény cselekményét úgy foglalja össze, hogy általa a szegény gazdagok kritikáját is adja: „Mindennek oka a pénz; a szomj a pénz után. Nincs szerencsétlenebb teremtes a világon, mint egy gazdag ember leánya. Hanem hát ez most mind csekély baj: férjhez adták valakihez, akit nem szeretett, aki elvette azért, mert nagyapja milliókkal bír; akihez nagyapja átokkal fenyegetőzve riasztá nőül menni, s most miután a férfi nejévé lett, aki iránt még csak barátság-

---

¹⁷ Jókai Mór: *Szegény gazdagok* (1860), s.a.r. Téglás Tivadar (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 10.

got sem érezhet, nagyapja új végrendeletet tesz, és kitagadja mindenéből.”¹⁸ A pénz körül fölrajzolódott ördögi körből nemigen lehet kilépni, ez csak annak a Kálmánnak, Henriette öccsének sikerül, aki lemond az öröklés reményéről, a pénzről, megszökik, beáll vándorszínésznek, senkitől semmiféle segítséget nem fogad el, és nyomorában is szabadnak tudja magát. A többiek: szegény gazdagok. Ő: „gazdag” szegény, nem köti a gazdagodás, az érvényesülés, a boldogulás kínzó vágya.

HIVATKOZOTT MŰVEK

(Feltüntettem azokat a Jókai műveket, amelyek olvasása nyomán született meg ez a dolgozat. Minden esetben a kritikai kiadás szövegére támaszkodtam, a jegyzeteket használtam ugyan, de ahol szükségesnek mutatkozott, a magam észrevételeivel kiegészítettem.)

- Jókai Mór. „A magyar irodalom missioja” (1857). In *Cikkek és beszédek*. 4. kötet: 1850–1860. 1. rész. Összeállította és gyűjtötte H. Törő Györgyi. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968, 421-35.
- . *A jövő század regénye* (1872–1874). Sajtó alá rendezte D. Zöldhegyi Zsuzsa. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 1-2. kötet.
- . *A kőszívű ember fiai* (1869). Sajtó alá rendezte Szekeres László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964. 1-2. kötet.
- . *A Kráo — Tégy jót* (1895). Sajtó alá rendezte Gergely Gergely. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- . *A lélekidomár* (1888–1889). Sajtó alá rendezte Sándor István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- . *A mi lengyelünk* (1903). Sajtó alá rendezte T. Hajós Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- . *Ahol a pénz nem isten* (1904). Sajtó alá rendezte Kókay György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- . *Akik kétszer halnak meg* (1881–1882). Sajtó alá rendezte Gergely Gergely. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966. 1-2. kötet.

---

¹⁸ Uo. 229.

-
- . *Az arany ember* (1872). Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964. 1-2. kötet.
- . *Fekete gyémántok* (1870). Sajtó alá rendezte Nacsády József. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964. 1-2. kötet.
- . *Szegény gazdagok* (1860). Sajtó alá rendezte Téglás Tivadar. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.